Tijorat banklarida ESG ko‘rsatkichlarini shakllantirish va baholash usullari

Abduazimov Umidjon Abduazim o‘g‘li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda tijorat banklarida ekologik, ijtimoiy va korporativ boshqaruv (ESG) ko‘rsatkichlarini shakllantirish va baholashning metodologik asoslari tadqiq etilgan. Bank ESG ko‘rsatkichlarini tanlashda moliyaviy muhimlik, ta’sir muhimligi, bank biznes modeli, kredit portfeli tarkibi, ma’lumotlarning o‘lchanishi va taqqoslanuvchanligi kabi mezonlar asoslangan. ESG indikatorlarini operatsion, portfel va boshqaruv darajalarida shakllantirish, ularni normallashtirish, vaznlash, agregatsiya qilish hamda integral ESG indeksiga birlashtirish usullari taklif etilgan. Min–max normallashtirish, ekspert vaznlash, analitik ierarxiya jarayoni, entropiya usuli, benchmarking, skoring, ssenariy tahlili va stress-test yondashuvlarining bank amaliyotidagi afzalliklari hamda cheklovlari tahlil qilingan. IFRS S1 va IFRS S2, SASB Commercial Banks, Bazel qo‘mitasi, EBA va UNEP FI yondashuvlari asosida tijorat banklari uchun ESG ko‘rsatkichlarining tavsiya etiladigan tizimi ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ESG, tijorat banki, ESG ko‘rsatkichi, ESG skoring, barqaror moliya, iqlim tavakkalchiligi, moliyalashtirilgan emissiyalar, moliyaviy inklyuziya, korporativ boshqaruv, integral indeks, stress-test.

Kirish

Jahon moliya tizimida barqaror rivojlanish omillarining bank faoliyatiga ta’siri kuchayishi tijorat banklari samaradorligini baholash mezonlarini kengaytirmoqda. Bankning moliyaviy holatini faqat rentabellik, kapital yetarliligi, likvidlilik va aktivlar sifati orqali baholash uning ekologik va ijtimoiy omillarga sezgirligi, korporativ boshqaruv sifati hamda kredit portfeli orqali real sektorga ko‘rsatadigan ta’sirini to‘liq aks ettirmaydi. Shu sababli ESG ko‘rsatkichlarini shakllantirish va ularni yagona metodologiya asosida baholash bankning risk profili, barqaror rivojlanish strategiyasi hamda manfaatdor tomonlar uchun yaratilayotgan qiymatni kompleks tahlil qilishning muhim shartiga aylanmoqda.

ESG ko‘rsatkichlari bank faoliyatida ikki xil vazifani bajaradi. Birinchidan, ular bankning o‘z operatsion faoliyati va korporativ boshqaruvining ekologik, ijtimoiy hamda institutsional sifatini aks ettiradi. Ikkinchidan, bank kredit va investitsiya portfeli orqali moliyalashtirayotgan mijozlarning ESG tavakkalchiliklari va ta’sirlarini o‘lchash imkonini beradi. Aynan ikkinchi yo‘nalish tijorat banklari uchun alohida ahamiyatga ega, chunki bankning bevosita ekologik izi ko‘pincha kredit portfeli bilan bog‘liq moliyalashtirilgan emissiyalar va ekologik tavakkalchiliklardan sezilarli darajada kichik bo‘lishi mumkin. IFRS S2 tijorat banklari, aktivlarni boshqaruvchilar va sug‘urta tashkilotlari uchun investitsiyalar bilan bog‘liq Scope 3, 15-toifa emissiyalariga oid qo‘shimcha axborotlarni ko‘rib chiqishni talab qiladigan global yondashuvni shakllantiradi [1].

IFRS S1 va IFRS S2 barqarorlik bilan bog‘liq moliyaviy axborotlarni boshqaruv, strategiya, risklarni boshqarish, ko‘rsatkichlar va maqsadlar arxitekturasi asosida ochib berishni nazarda tutadi. IFRS Foundation izohlariga ko‘ra, tashkilot o‘zining barqarorlik risklari va imkoniyatlarini o‘lchash, monitoring qilish va boshqarishda foydalanadigan ko‘rsatkichlarni, shuningdek maqsadlarga erishish dinamikasini ochib berishi zarur [1; 2]. Banklar uchun SASB Commercial Banks standarti ma’lumotlar

xavfsizligi, moliyaviy inklyuziya, kredit tahliliga ESG omillarini kiritish, moliyalashtirilgan emissiyalar, biznes etikasi va tizimli risklarni boshqarishni investorlar uchun muhim bo‘lishi mumkin bo‘lgan mavzular sifatida ajratadi [3].

Mazkur tezisning maqsadi tijorat banklarida ESG ko‘rsatkichlarini shakllantirishning ilmiy-metodologik tamoyillarini tizimlashtirish, bankka xos indikatorlar majmuasini taklif etish hamda ushbu indikatorlarni miqdoriy baholash uchun kompleks skoring algoritmini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, indeks usuli, normallashtirish, vaznlash, ekspert baholash, benchmarking va ssenariy tahlili usullaridan foydalanildi.

Tijorat banki uchun ESG ko‘rsatkichlari tizimini shakllantirishda birinchi metodologik masala - baholash obyektining chegarasini to‘g‘ri belgilashdir. ESG ko‘rsatkichlari faqat bankning ichki faoliyatini ifodalovchi operatsion indikatorlardan iborat bo‘lsa, kredit portfeli orqali yuzaga keladigan asosiy ta’sir va tavakkalchiliklar e’tibordan chetda qoladi. Shu sababli ko‘rsatkichlar tizimini uch darajada qurish maqsadga muvofiq: 1) operatsion daraja - bankning energiya iste’moli, resurslardan foydalanishi, xodimlar va mijozlar bilan munosabatlari; 2) portfel darajasi - kredit va investitsiyalarning tarmoq, geografik va ESG-risk tarkibi; 3) boshqaruv darajasi - ESG nazorati, risk-appetit, komplayens, ichki nazorat va axborot shaffofligi.

Ikkinchi tamoyil - muhimlik (materiality). Har bir ko‘rsatkich bankning biznes modeli, mijozlar tarkibi va tavakkalchilik profiliga bog‘liq ravishda turlicha ahamiyat kasb etadi. Masalan, korporativ kreditlashga ixtisoslashgan bank uchun yuqori uglerodli tarmoqlarga ekspozitsiya, moliyalashtirilgan emissiyalar va qarz oluvchilarning o‘tish rejalari muhim bo‘lsa, chakana bank uchun ma’lumotlar xavfsizligi, moliyaviy inklyuziya, mijozlarga adolatli munosabat va raqamli xizmatlarning barqarorligi nisbatan muhimroq bo‘lishi mumkin. UNEP FI banklarga portfel tarkibini, mamlakat va tarmoq kontekstini o‘rganish, ijobiy va salbiy ta’sirlarni aniqlash hamda eng muhim ta’sir yo‘nalishlarini ustuvorlashtirishni tavsiya etadi [4].

Uchinchi tamoyil - o‘lchanuvchanlik va verifikatsiya. Ko‘rsatkich aniq ta’rif, o‘lchov birligi, ma’lumot manbasi, hisoblash davri va mas’ul bo‘linmaga ega bo‘lishi kerak. Bank o‘zi ishlab chiqqan indikator bo‘yicha formulani, qo‘llanilgan taxminlarni, ma’lumotlar cheklovlarini va imkon qadar tashqi tekshiruv mavjudligini ko‘rsatishi maqsadga muvofiq. Bu yondashuv IFRS S1dagi tashkilot ishlab chiqqan ko‘rsatkichlarning ta’rifi, hisoblash usuli va asosiy taxminlari ochib berilishi kerakligi haqidagi talablar bilan uyg‘un [2].

To‘rtinchi tamoyil - taqqoslanuvchanlik va izchillik. Bank bir yildan ikkinchi yilga metodologiyani keskin o‘zgartirsa, dinamik tahlilning qiymati pasayadi. Shuning uchun bazaviy yil, hisoblash chegarasi va ma’lumot manbalari barqaror saqlanishi, metodologiya o‘zgarsa esa tarixiy ko‘rsatkichlar qayta hisoblanishi yoki o‘zgarish ta’siri tushuntirilishi lozim. ESG reytinglari o‘rtasidagi farqlarni tadqiq etgan F. Berg, J. Kölbel va R. Rigobon reyting tafovutining asosiy qismi aynan o‘lchash va qamrov farqlaridan kelib chiqishini ko‘rsatgan. Ularning natijalariga ko‘ra, o‘lchash tafovuti 56 foiz, qamrov tafovuti 38 foiz va vaznlar tafovuti 6 foizni tashkil etgan [5]. Bu holat bankning ichki ESG skoringida indikator ta’rifi va ma’lumotlar sifatiga alohida e’tibor berish zarurligini ko‘rsatadi.

ESG baholashning ishonchliligi birinchi navbatda ma’lumotlar sifatiga bog‘liq. Banklar ko‘pincha kichik va o‘rta biznes mijozlaridan yetarli ESG ma’lumotlarini ololmaydi. Bunday holatda sektor, geografiya, texnologiya turi yoki ishlab chiqarish hajmiga asoslangan proxy ko‘rsatkichlardan foydalanish zarur bo‘lishi mumkin. Ammo proxy ma’lumotlari real ko‘rsatkich o‘rnini to‘liq bosmasligi sababli ESG balliga ma’lumot sifati koeffitsientini kiritish maqsadga muvofiq.

Baholash jarayonining institutsional barqarorligi uchun har bir indikatorga “metrik pasporti” ishlab chiqilishi kerak. Unda indikatorning nomi, iqtisodiy mazmuni, ESG yo‘nalishi, formula, o‘lchov birligi, ma’lumot manbasi, yig‘ish davriyligi, mas’ul bo‘linma, verifikatsiya turi, materiallik darajasi va maqsad qiymati qayd etiladi. Shu asosda bankning ma’lumotlar omborida yagona ESG data-mart shakllantiriladi. Bunda moliyaviy hisobot, risk-menejment, kredit modullari, HR, komplayens, kiberxavfsizlik va mijozlar murojaatlari tizimlaridan ma’lumotlar integratsiya qilinadi. Bank ESG indikatorlarini shakllantirishda barcha mavjud ko‘rsatkichlarni bir xil darajada qo‘llash emas, balki strategik va moliyaviy jihatdan muhim bo‘lgan indikatorlarning ixcham, boshqariladigan tizimini yaratish samarali hisoblanadi. Quyidagi 1-jadvalda tijorat banklari uchun tavsiya etiladigan asosiy indikatorlar hamda ularni hisoblash usullari keltirilgan. Shuningdek, 1-jadvaldagi indikatorlar universal qat’iy ro‘yxat emas, balki bankning biznes modeli va ma’lumotlar mavjudligiga moslashtiriladigan bazaviy tizim sifatida qaralishi lozim. Bankning iqlim riskiga sezgirligi yuqori bo‘lsa, ekologik indikatorlar ichida portfelning tarmoq va geografik kesimdagi ekspozitsiyasi, garov obyektlarining jismoniy iqlim riskiga moyilligi, qarz oluvchilarning emissiya intensivligi va o‘tish rejalari bo‘yicha qo‘shimcha ko‘rsatkichlar kiritiladi. Bazel qo‘mitasi banklarga iqlim risk drayverlarini aniqlash, ularni miqdorlashtiruvchi asosiy risk indikatorlari va metrikalarni ishlab chiqish hamda iqlim risklari bilan an’anaviy kredit, bozor va likvidlik risklari o‘rtasidagi bog‘liqlikni baholashni tavsiya etadi.

Maqsadli ko‘rsatkichlar SMART tamoyiliga mos bo‘lishi lozim. UNEP FI Principles for Responsible Banking doirasida banklar ta’sir tahlilidan keyin kamida ikki muhim yo‘nalish bo‘yicha aniq, o‘lchanadigan, erishiladigan, relevant va vaqt bilan chegaralangan maqsadlarni belgilashi, ular bo‘yicha KPI, oraliq bosqichlar va harakat rejasini e’lon qilishi talab etiladi. Shu jihatdan ESG ko‘rsatkichlari retrospektiv hisobot elementi emas, balki bank strategiyasi va kapital taqsimotini boshqaruvchi forward-looking indikatorlar sifatida xizmat qilishi kerak.

1-jadval

Tijorat banklari uchun tavsiya etiladigan ESG indikatorlari tizimi[1]

Yo‘nalish	Tavsiya etiladigan indikator	Hisoblash yondashuvi	Baholash mazmuni
E	Moliyalashtirilgan emissiyalar intensivligi	tCO_2e / kredit portfeli yoki moliyalashtirilgan daromad	Portfelning o‘tish riskiga sezgirligi
	Yuqori iqlim riskli tarmoqlarga ekspozitsiya	Riskli sektorlar krediti / jami kreditlar, %	Iqlim risk konsentratsiyasi
	“Yashil” moliyalashtirish ulushi	Taksonomiyaga mos yashil kreditlar / jami kreditlar, %	Barqaror loyihalarni moliyalashtirish faolligi
	Bank operatsion emissiyalari	Scope 1+2 tCO_2e, shuningdek xodim yoki aktivga nisbatan	Bankning bevosita ekologik izi

[1] Muallif ishlanmasi

S	Moliyaviy inklyuziya koeffitsienti	Kam xizmat ko‘rsatilgan segmentlarga xizmatlar / jami tegishli xizmatlar, %	Moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyati
	Mijozlar murojaatlari yechim darajasi	Belgilangan muddatda hal etilgan murojaatlar / jami murojaatlar, %	Mijozlarni himoya qilish va xizmat sifati
	Ma’lumotlar xavfsizligi	Muhim kiberhodisalar soni va ta’sirlangan mijozlar ulushi	Raqamli bank risklari va mijoz ishonchi
	Xodimlar rivoji	Bir xodimga o‘rtacha o‘qitish soati; malaka oshirganlar ulushi	Inson kapitali sifati
G	ESG bo‘yicha kengash nazorati	Kengash/qo‘mita mandatida ESG mavjudligi va yig‘ilishlar chastotasi	ESGning korporativ boshqaruvga integratsiyasi
	Mustaqil direktorlar ulushi	Mustaqil direktorlar / jami kengash a’zolari, %	Nazorat va manfaatlar muvozanati
	Komplayens va biznes etikasi	Aniqlangan jiddiy buzilishlar, jarimalar, korrupsiya holatlari	Huquqiy va reputatsion risklar
	ESG risklarning kredit jarayoniga integratsiyasi	ESG baholashdan o‘tgan korporativ kreditlar / tegishli kreditlar, %	ESG risklarini kredit qarorlariga kiritish darajasi

Muallif tomonidan taklif etilayotgan kompleks baholash algoritmi olti ketma-ket bosqichni o‘z ichiga oladi: 1) materiallik va baholash chegarasini aniqlash; 2) indikatorlarni tanlash va metrik pasportlarini shakllantirish; 3) ma’lumotlarni yig‘ish va sifat koeffitsienti orqali tekshirish; 4) normallashtirish va vaznlash; 5) E, S va G subindekslarini hamda integral ESG indeksini hisoblash; 6) natijalarni risk limitlari, maqsadlar, mijozlar bilan ishlash va ochiq hisobot jarayoniga bog‘lash. Mazkur algoritm ESG ko‘rsatkichlarini alohida statistik to‘plamdan bankning real boshqaruv qarorlariga xizmat qiluvchi indikatorlar tizimiga aylantiradi.

ESG indeksini kredit qarorlariga qo‘llashda ehtiyotkorlik talab etiladi. ESG balli qarz oluvchining defolt ehtimolini avtomatik ravishda almashtirmasligi, balki moliyaviy tahlilni to‘ldiruvchi risk drayveri sifatida qo‘llanishi lozim. Masalan, yuqori jismoniy iqlim riskiga ega qarz oluvchi bo‘yicha garov qiymatini qo‘shimcha stress qilish, sug‘urta qamrovini tekshirish, kredit muddatini moslashtirish yoki riskni yumshatish rejasini talab qilish mumkin. Ijtimoiy va boshqaruv omillarida esa komplayens, mehnat amaliyoti, mijozlar huquqi va biznes etikasi bilan bog‘liq jiddiy holatlar kredit komissiyasi uchun sifat signali vazifasini bajarishi mumkin. Bu yondashuv ESG skoringni kredit

riskining mustaqil “jazolovchi” mexanizmi emas, balki risklarni erta aniqlash vositasi sifatida qo‘llashga imkon beradi.

Xulosa. Tijorat banklarida ESG ko‘rsatkichlarini shakllantirish va baholash bankning barqaror rivojlanish strategiyasi, kredit portfeli sifati va uzoq muddatli risk profilini boshqarishning muhim metodologik elementi hisoblanadi. ESG indikatorlarining iqtisodiy mazmuni bankning faqat o‘z operatsion faoliyatini emas, balki moliyaviy vositachilik orqali iqtisodiyotga ko‘rsatadigan ta’sirini ham qamrab olishi bilan tavsiflanadi. Shu sababli bank ESG ko‘rsatkichlari operatsion, portfel va korporativ boshqaruv darajalarida shakllantirilishi maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari ESG baholashning ishonchliligi indikatorlar ro‘yxatining ko‘pligiga emas, balki ularning materialligi, o‘lchanuvchanligi, izchilligi va ma’lumotlar sifati bilan ta’minlanishini ko‘rsatadi. Min–max normallashtirish, benchmarking, AHP, entropiya vaznlari va integral indeks usullari turli birlikdagi indikatorlarni yagona bahoga birlashtirish imkonini beradi. Biroq ESG reytinglarining qamrov, o‘lchash va vaznlashdagi farqlari sababli integral ballni mutlaq “haqiqat” sifatida emas, balki metodologiyasi ochiq va muntazam qayta kalibrlanadigan boshqaruv instrumenti sifatida talqin qilish zarur.

Tijorat banklari uchun ESG ko‘rsatkichlarini baholashda statik skoringni ekspozitsiyaga asoslangan tahlil, portfel monitoringi va ssenariy/stress-test bilan to‘ldirish maqsadga muvofiq. Ayniqsa iqlim tavakkalchiliklari moliyaviy risklarning drayveri sifatida kredit, bozor, likvidlik va operatsion tavakkalchiliklarga uzatilishi mumkinligi sababli ESG indikatorlari an’anaviy risk-menejmentdan ajratilgan alohida tizim bo‘lib qolmasligi kerak.

O‘zbekiston bank tizimida ESG baholashni bosqichma-bosqich joriy etish, dastlab bazaviy indikatorlar va ma’lumotlar infratuzilmasini yaratish, keyinchalik korporativ mijozlar uchun ESG skoring, moliyalashtirilgan emissiyalar va portfel ssenariy tahliliga o‘tish eng maqbul yo‘nalishlardan biridir. Taklif etilgan olti bosqichli metodologiya banklarda ESG ma’lumotlarini shakllantirish, ularning sifatini nazorat qilish va integral baholash natijalarini kredit siyosati, risk-appetit, strategik rejalashtirish hamda barqarorlik hisobotiga integratsiya qilish uchun ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. IFRS Foundation. IFRS S2 Climate-related Disclosures va ISSB Sustainability Standards bo‘yicha amaliy materiallar. London: IFRS Foundation, 2023–2026. https://www.ifrs.org/

2. IFRS Foundation. IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information. London, 2023.

3. IFRS Foundation / SASB. SASB Standards: Commercial Banks – industry topics and metrics. Amaldagi versiya, 2026. https://sasb.ifrs.org/

4. UNEP Finance Initiative. Impact Analysis for Banks; Portfolio Impact Analysis Tool for Banks. United Nations Environment Programme Finance Initiative, 2025–2026.

5. Berg F., Kölbel J.F., Rigobon R. Aggregate Confusion: The Divergence of ESG Ratings // Review of Finance. 2022. Vol. 26, No. 6. P. 1315–1344. DOI: 10.1093/rof/rfac033.